

ATTÂR'IN İLÂHÎ-NÂMESİ'NDEKİ İKİ HİKÂYENİN ANADOLU MESNEVİLERİNDEKİ İZLERİ*

Nezahat ÖZTEKİN**

ÖZET

Mevlânâ'nın Anadolu sahasında Farsça kaleme aldığı Mesnevî'sinin yine aynı sahada kendisinden sonra çeşitli şâirlerce yazılmış Türkçe mesnevîleri şekil ve konu olarak etkilediği bilinmektedir. Mevlânâ'dan 2-3 asır önce yaşamış, İnan edebiyatının klâsik şâirlerinden Ferîdüddîn-i Attâr ise başta Mantuku't-Tayr adlı eseri olmak üzere İlâhî-nâme, Tezkiretü'l-Evliyâ gibi eserleriyle hem Mevlânâ'yı hem de Mevlânâ'dan sonraki Türk şâirlerini etkisi altında bırakmıştır. Bu çalışma çerçevesinde Attâr'ın İlâhî-nâmesi'ndeki iki hikâyenin, kahramanlar ve olay örgüsünde kullanılan motifler yönünden Anadolu sahasında kaleme alınmış Işk-nâme, Hurşid-nâme, Hüsrev ü Şîrîn ve Süheyl ü Nev-bahar mesnevîlerine etkisi üzerinde durulacak; İlâhî-nâme'nin, bu mesnevîlerin prototipi olduğu ispatlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ferîdüddîn-i Attâr, İlâhî-nâme, Işk-nâme, Hurşid-nâme, Hüsrev ü Şîrîn, Süheyl ü Nev-bahar

THE İMPRESSIONS OF TWO STORIES İN ATTAR'S İLAHÎ- NAME ON ANATOLIAN MATHNAWİES

ABSTRACT

It is known that Mevlana's Mesnevi affected other poets' mathnawies. Furthermore Feridüddin-i Attar and his books, Mantuku't-Tayr, İlahi-name, Tezkiretü'l-Evliya, affected not only Mevlana, but also other Turkish poets. In this study we are going to try to point out two stories', which are in Attar's İlahi-name, affects on Anatolian mathnewies as Işk-name, Hurşid-name, Hüsrev ü Şîrîn and Süheyl ü Nev-bahar.

Key Words: Feridüddin-i Attar, İlahi-name, Işk-name, Hurşid-name, Hüsrev ü Şîrîn, Süheyl ü Nev-bahar

* Bu makale, 1999 İ. Ü. Türkoloji Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Anadolu'da meydana getirilmiş mesnevilerde Nizâmî ve Attâr etkisi araştırmacıların dikkatinden uzak olmamıştır¹. Çünkü XIV, XV ve XVI. yüzyıllarda bu iki İranlı mesnevi şâirinin eserleri birçok kere nazîreler ve genişletilmiş tercümelerle daima göz önünde bulunmuştur. Anadolu mesnevilerinde Mevlânâ etkisini araştırırken Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ının Gülşehrî üzerinde, İlahî-nâme ve Tezkiretü'l-Evliyâ'sının Mevlânâ üzerindeki tesirlerini tesbit etmiştik². Şimdi de İlahî-nâme'nin; Işk-nâme, Hurşid-nâme, Hüsrev ü Şîrîn (Şeyhî) ve Süheyl ü Nev-bahar ile paralelliklerine dikkat çekmek istiyoruz³.

İlahî-nâme bir çerçeve hikâye içinde 242 küçük hikâyenin toplanmasıyla meydana gelir. Bu hikâyeler, farklı konular ihtiva eden 22 makale içinde öbeklenir. Hikâyelerin öbeklendiği konular; güzellik, şehvet, evlât sevgisi, nefis, büyücülük, hevâ ve heves, aşk, dünyevî bilgi, mevki, ebedî hayat, marifet, saltanat, iktidar, halka hizmet, hikmet, simyacılık, yoksulluğun kâfirliğe yol açması, altınla dinin de dünyanın da düzelmesi, sadâkat olarak ayrı ayrı makalelerde işlenir. Hikâyeler, bu soyut düşünce ve kavramları somutlaştırma aracı olurlar. Çerçeve hikâyenin konusu ise çok sadedir: Halife birbirinden bilgili ve değerli altı oğluna en çok arzuladıkları ne ise kendisine söylemelerini ister. Oğulları, makale girişlerinde, arzuladıkları nesnelere ve merak ettikleri konuları ona söyler. Halife de oğullarına hikâyelerle cevap verir. Bu hikâyeler içinde ikisi, küçük hikâyenin zaman ve epizot boyutunu aşan özellikler taşır. Bunlardan biri, birinci makaledeki "*Kocası sefere giden namuslu kadın*", diğeri yirmi birinci makaledeki "*Belh Beyi ile Kızı*" hikâyesidir.

"*Kocası sefere giden namuslu kadın*" hikâyesinin konusu şöyledir: Güzel olduğu kadar iyi huyu ve imânî ile dikkati çeken bir kadını, kocası hacca giderken, küçük kardeşine emânet eder. Adamın kardeşi, kadını ziyâretlerinden birinde yüzünü görür ve âşık olur. Bir süre aklıyla nefsi mücadele ederse de nefsi galip gelir, aşkını kadına anlatır. Parayla ve zorla kendisine râm etmek ister. Kadın direnince beş yalancı şahit bulup zinâ ile suçlanmasına sebep olur. Halk, kadını ölmüş olduğuna kanaat getirinceye

¹ İsmail Ünver, "Mesnevî", *Türk Dili Dergisi, Divân Şiiri Özel Sayısı*, sayı: 415-416-417, 1986, s. 430-431.

² Nezahat Öztekin, *Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin XIII-XV. Yüzyıl Anadolu Mesnevilerinde Etkisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1999.

³ Mehmed, *Işk-nâme*, (haz.: Sedit Yüksel), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Türk Dili Araştırmaları Ens. Yay., Ankara 1965; Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme (Hurşid ü Ferâhşad)*, (haz.: Hüseyin Ayan), İnceleme-Metin-Sözlük, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1979; Şeyhî, *Hüsrev ü Şîrîn, İnceleme-Metin*, (haz.: Faruk Kadri Timurtaş), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980; Mesud bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahar, İnceleme - Metin*, (haz.: Cem Dilçin), Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

kadar taşlar. Taşlandığı yerde kendinden geçmiş ve yaralı bir halde bırakılan kadın bir süre sonra ayılır, yoldan geçen bir bedevî ona acıyarak evine getirir, yaralarını tedavi eder, iyileştirir. Kadın iyileştikçe eski güzelliğine kavuşur. Bedevî Arap, kadına hayran olup onunla evlenmek ister. Kadın evli olduğunu bu yüzden kendisiyle evlenemeyeceğini söyleyerek Arabı iknâ eder. Arap, kadını kardeş edinir. Ancak Arabın bir süredir evden uzak olan bir zenci kölesi vardır. Bu köle eve dönünce kadının güzelliğini görüp akli başından gider. Kadın tarafından reddedildiğinde intikam hırsına kapılır ve Arabın küçük oğlunu öldürerek kanlı palayı kadının yastığının altına saklar. Kadın kâtil olmadığına Arabı ikna eder ama Arap artık onu evinde görmek istemez, bir miktar para vererek evinden kovar. Kadın yolda giderken elindeki parayı vererek bir idamlık mahkumu kurtarır. Kurtardığı genç yolda kadının yüzünü görür ve âşık olur. Yalvarır, yakarır, tehdit eder, fakat kadını iknâ edemez. Birlikte yürürlerken bir deniz kıyısına ulaşmışlardır. Genç, kıyıda demir atmış olan geminin tâcirlerinden birine kadını köle olarak satar. Kadın, taciri kendisinin evli ve hür olduğuna inandıramaz. Tacir kadını döve döve gemiye bindirir, kadına saldırır. Kadın feryadlarla gemi halkından yardım ister. Gemi halkı kadına acıyarak aralarına alır. Fakat bir süre sonra çevresinde kim varsa kadından faydalanmak ister. Artık gemide ona yardım edecek kimse kalmamıştır. Kadın, “Ey sırları bilen Tanrı, beni bu kişilerin şerrinden sakla!” diyerek feryad eder. O anda denizin içinden bir ateş çıkarak geminin içinde kadından başka kim varsa yakar, kömür hâline getirir. Rüzgâr da gemiyi bir kıyı şehrine sürükler. Kadın, erkek elbisesi giyerek kıyıya çıkar. Gemideki malları şehrin hükümdarına teslim eder. Kendisi için şehirde bir ibâdet mekânı ister. Kadın günlerini bu hücrede ibâdetle geçirir, hastalar için dua eder, onları iyileştirir. Şehrin hükümdarı zâhid olarak bildiği kadını kendine veliahd tâyin eder. Erkek kılığındaki kadın, evleneceği eşi seçme bahanesiyle şehrin kadınlarını toplar, peçesini açıp yüzünü göstererek onlardan yardım ister. Kadınlar kocalarına kadının faziletlerini anlatırlar. Tahta, kadının seçtiği kişi geçer. Öte yandan kadının kocası hacdan döndüğünde küçük kardeşini kör ve felçli bulur. Kardeşi, karısının bir sipahiyle zinâ ettiği için taşlandığını söyler. Adam karısının ihanetine ve ölümüne çok üzülür. Kardeşini, gözlerinin açılması ve yürüyebilmesi için, ününü duyduğu zâhid kadına götürmek üzere yola çıkar. Yollarının üzerindeki Arabın evinde konaklarlar. Arabın da kötürüm bir kölesi vardır. Arap kölesini alarak onlara katılır. Yollarının geçtiği bir köyde konakladıkları yerin sahibi olan kötürüm ve kör genci de yanlarına alarak yollarına devam ederler. Zâhid kadının önüne geldiklerinde kadın, kocasını ve onun yanındakileri tanır. Peçesini açmadan onları sorgular, iyileşmeleri için her üçünün de günahlarını itiraf

etmelerini ister. İtiraf etmezlerse asla iyileşemeyeceklerini söyler. Suçlular önce direnirlerse de yaptıklarını anlatmak zorunda kalırlar. Kadın dualarıyla onları iyileştirir. Sonra kocasına yüzündeki peçeyi açar. Kendini tanıtır. Adam beklemediği bu güzel olay karşısında kendinden geçer bayılır. Ayıldığında karısına kavuştuğu için Tanrıya şükür eder.

Hikâyenin olay örgüsü:

1. Kadının kocası seyahate çıkar.
2. Kocasının kardeşi, kadın onunla beraber olmak istemediği için yalancı şahit tutarak kadını recm ettirir.
3. Yaralı olarak recmden kurtulan kadını yardımsever bir adam evine alarak iyileştirir.
4. Adam kadınla evlenmek ister, kadın kendisinin evli olduğunu söyleyince adam onu kardeş edinir.
5. Evdeki zenci köle kadına rahat vermez, adamın oğlunu öldürüp suçu kadının üzerine atar.
6. Adam kadının suçsuzluğuna inanır ama artık evinde istemez.
7. Kadın yolunun üzerindeki idamlık genci bütün parasını vererek kurtarır.
8. Genç de kadınla beraber olmak ister, kadın reddedince onu köle olarak bir tacire satar.
9. Tacir kadını zorla bir gemiye bindirir.
10. Gemi kaptanı kadına zarar vermek ister.
11. Gemi halkı kadını kaptanlardan kurtarır.
12. Bir süre sonra gemi halkı da kadından faydalanmak isterler.
13. Kadının duasıyla mucize gerçekleşir, gemidekiler denizden çıkan bir ateşle yanıp kömür olurlar.
14. Kadın erkek kılığına girip yüzünü örter.
15. Geminin yanaştığı şehrin hükümdarı, şehrin idaresini ona bırakmak ister.
16. Kadın sırrını şehrin kadınlara açar.
17. Kadın artık bir zahidedir, dualarıyla hastaları iyileşir.
18. Kendisine kötülük yapan erkekler kör ve kötürüm kalmıştır. Kocasını kardeşi ile birlikte onları iyileşmeleri için kadına getirir.
19. Suçlular, kadının kocasının önünde suçlarını itiraf etikten sonra iyileşirler.
20. Kadın yüzündeki örtüyü açarak kocasıyla buluşur.

Hikâyenin Kahramanları:

1. Kadın: Hikâyede kahramanların adı yoktur. Hikâyeci kadını sosyal durumuyla “hür ve evli bir kadın” olarak belirler. Hikâye, bu kadının hayatının bir devresinde yalnız yaşamak için verdiği mücadeleyi anlatır.

Ortaçağ Müslüman toplumunun yaptırımı güçlü ve disiplinli dinî kurallarına rağmen kadın kahraman toplum içinde ferdi güvenliğini erkek kılığına girip yüzünü örterek sağlayabilir.

2. Erkekler: Hikâyede erkek kahramanlar, kadının kocası, kocasının kardeşi, iyiliksever Arap, zenci köle, idamlık genç, gemi kaptanı, gemideki erkekler olmak üzere sayıca fazladır. Erkek kahramanlar, kadın kahramanın karakterini belirlemek üzere olaya katılırlar. Bunlar içinde Arap ve kadının kocası iyi, kocanın kardeşi, zenci köle, idamlık genç ve gemidekiler kötü karakterlerdir.

Motifler:

1. İftiraya uğrama
2. Erkek kılığına girme
3. Nikap takma
4. Mâcerâlı gemi yolculuğu
5. Erkek kılığındaki bir kadının bir şehire yönetici olması
6. İki kardeşin aynı kadına âşık olması

"*Belh Beyi ile kızı hikâyesi*": Belh Beyi Ka'b'ın cinslerinin eşsiz birer numunesi olan bir oğlu bir de kızı vardır. Belh Beyi ölüm anında kızını oğluna emânet eder. Oğul Hâris tahta çıkar. Hâris'in hazinesine bakan, Bektaş adlı güzel bir kölesi vardır. Bir Nevruz töreninde dama çıkan Hâris'in kız kardeşi, Bektaş'ı görür ve âşık olur. Aşkını şiirlere döker, bu şiirleri dadısıyla Bektaş'a gönderir. Bektaş dadının getirdiği resim ve şiirlerle prensese âşık olur. Prensesin sarayın dehlizlerinde dolaştığı bir gün, Bektaş karşısına çıkar ve sevdiği kızın eteklerine sarılarak duygularını açıklar. Prenses ise "Ne cüretle eteklerine dokunduğunu, kendisinin bir köle olduğunu unutmamasını söyler. Bektaş kendisine gönderilen şiirlerin özünü kavrayamamıştır. Prenses aşkını yalnız başına yaşamak istemektedir. Duygularını şiirlere döker, ama bir kölenin aşkını kabul etmez. Bu sırada bir savaş çıkar. Hâris ile Bektaş ön safta savaşır. Bektaş başından yaralanır. Esir düşecekken yüzü nikaplı erkek kılığına girmiş prenses tarafından kurtarılır. Belh prensesi, ağabeyi Hâris ile birlikte düşmana karşı savaşır. Buhara şahının yardımıyla da Hâris savaşı kazanır.

Bektaş prensese dadısıyla bir mektup gönderir. Prenses ise yine şiirler söylemeğe başlar. Şiirleri şâir Rodegi'nin eline geçer. Rodegi, Buhara şahının huzurunda, Hâris'in de bulunduğu bir mecliste bu şiirleri okur. Şiirlerinin sahibinin Ka'b'ın kızı olduğunu, bu şiirlerle bir köleye olan aşkını anlattığını açıklar. Hâris o mecliste susar. Buhara'dan Belh'e döndüğünde Bektaş'ın odasındaki bir kutuda kız kardeşinin aşk şiirlerini bulur. Bektaş'ı zindana attırır. Kız kardeşini de şah damarını kestirerek, kızgın bir hamama

hapseder. Prens bu kez şiirlerini, hamamın duvarlarına kanıyla yazar. Can verene kadar hamamın duvarlarını şiirlerle doldurur. Ertesi gün hamamın duvar örülen kapısı yıktırılıp prensesin ölüsü çıkarılır, gömülür. Bektaş bir yolunu bulup zindandan kurtulur, Hâris'in başını keser sonra sevgilisinin mezarının başında kendini hançerle öldürür.

Belh Beyi ile Kızı Hikâyesinin olay örgüsü:

1. Belh hükümdarı Ka'b'ın kızı, sarayda ağabeyi Hâris'in kölesine âşık olur.

2. Prens aşk şiirlerini dadısıyla köleye gönderir.

3. Köle bu şiirlerle cesaretle prensesin yoluna çıkar. Prens onu köle olduğunu hatırlatarak azarlar.

4. Belh şehrinde savaş çıkar. Belh emiri Hâris ile kölesi Bektaş, ön safta savaşırken, Bektaş yaralanır, erkek kılığına girmiş yüzü nikaplı prenses tarafından kurtarılır.

5. Savaştan sonra, prensesin şiirleri şair Rodegi'nin eline geçer, Rodegi onları Hâris'in de bulunduğu bir mecliste okur. Şiirlerin Ka'b'ın kızına ait olduğunu söyler.

6. Hâris, Bektaş'ın odasında kız kardeşinin şiirlerini bulur. Bektaş'ı hapse attırır. Kız kardeşini de şah damarını kestirip kapısı örülmüş kızgın bir hamama hapsederek öldürür.

7. Bektaş zindandan kaçır ve Hâris'i öldürüp prensesin mezarı başında hançerle intihar eder.

Kahramanlar:

1. Belh Beyinin kızı: Hikâyede kadın kahramanın adı, "Belh Beyi Ka'b'ın Kızı"dır. Bu adlandırma ile kadın kahramanın sosyal statüsünün olayı belirleyeceği işareti verilmiş olur. Belh Beyinin kızı, iyi eğitim görmüş, şiir yazabilen soylu bir kadın tipidir. Aynı zamanda iyi bir savaşçıdır. Erkek kıyafetiyle yüzü örtülü olarak savaşır. Asaletin verdiği gururla bir alt sınıftan olan sevgilisini yanına yaklaştırmaz. Ama bu aşk uğruna can verir.

2. Belh Beyi'nin oğlu Hâris: Hâris babasının vasiyetini tutar, nice hükümdârların âşık olduğu kardeşini, kölesiyle evlendirmez. Bu aşkın ailesini küçülttüğünü düşünerek kardeşini, intikam alırcasına trajik bir şekilde katleder.

3. Bektaş: Hâris'in hazinedârıdır. İyi bir savaşçı, dürüst bir insan, sadık bir âşiktir. Sevgilisinin kâtili Hâris'i öldürdükten sonra o da intihar eder.

4. Rodegi: Samaniler dönemi (875-999) İran sarayı şâirlerindendir. Ka'b'ın kızının şiirlerini beğenerek şiir meclislerinde okur.

Motifler:

1. Erkek kılığıyla yüzü nikaplı olarak savaşan kadın

2. Aşığın kanının sevgilinin adını yazması

3. Sevgilinin mezarı başında can verme

Yapı unsurlarına ayırdığımız bu iki hikâye ile paralellikleri görülen dört mesnevinin içinden *Işk-nâme*'yi representative örnek olarak seçtik. *Işk-nâme*'nin olay kurgusunu, kahramanlarını ve motiflerini gösterdik. Toplu değerlendirme yaparken diğer üç mesnevide bulunan paralellikleri alıntılarla, karşılaştırmaya ilave ettik.

Işk-nâme'nin Olay Örgüsü:

1. İran şâhı Nûman ve oğlu Ferruh birbirinden habersiz, Çin hükümdârının kızı Hümâ'ya âşıktır.

2. Ferruh, dostu, nakkaş Hurrem'in Ferruh'un resmini Hümâ'nın sık sık uğradığı kiliseye nakşetmesiyle Hümâ ile tanışır.

3. Hind ve Kışmir şahlarının oğulları da Hümâ'ya taliptir. Her iki hükümdârın oğulları Hümâ için savaşır. Kışmir şahının oğlu Âlem Şâh galip gelir ve Hümâ ile evlenmeye hak kazanır.

4. Hümâ düğün alayı ile Kışmir'e giderken onları takip eden Ferruh ile kaçır.

5. Ferruh Türkistan civarındaki kalede zencilerle yaptığı savaşta yaralanır. Hümâ zencilere esir düşer.

6. Hümâ kendisine tasalluta kalkan zenci kale reisini öldürür ve kaçır. Ferruh ve Hümâ birbirinden ayrı düşerler.

7. Hümâ'nın kaçış yolunda karşısına bir deniz şehri çıkar. Şehrin hükümdârı Âdil Şah Hümâ ile evlenmek ister. Hümâ bir gemiye binerek saklanır, gemi denize açılır.

8. Gemi kaptanı Kaygan, Hümâ'yı yanına çağırır, Hümâ direnince direğe bağlayarak ona işkence yapar. O sırada bir fırtına çıkar gemi bir limanda demir atar.

9. Gemi reisi Kaygan şehre çıkar. Mürettebat Hümâ'yı kendine reis seçer. Hümâ erkek kılığına girip yüzüne nikap örter.

10. Hümâ, Ferah şehrine erkek kılığında ve yüzü nikaplı iner. Kendisini Hotan şahının oğlu olarak tanıtır. Şehrin hükümdarı veliaht bırakmadan ölmüştür. Vasiyeti bir yabancıyı hükümdar yapmalarıdır. Hümâ, Ferah şahı olur.

11. Ferruh nakkaş dostu Hurrem ile ayrı düşmüştür. Hurrem'in yolu Bezm şehrine düşer. Sultan Sencer'in kızı Dil-güşâ'ya âşık olur.

12. Sultan Sencer, Hurrem'i zindana hapseder kızını da içi yılan ve akreplerle dolu mağaraya atar.

13. Ferruh'un yolu da Bezm şehrine düşer. Sultan Sencer'in oğlunu öldüren arslanı öldürür, dostu Hurrem'i zindandan, sevgilisini de akrepli

yılanlı mağaradan kurtarır.

14. Ferruh, Hümâ'yı ararken Tüs şehrine uğrar. Tüs şehri, Hümâ'nın şehri vergiye bağlamıştır. Hümâ'nın Ferah şehrinde yaşadığını Hurrem'den öğrenmiş olan Ferruh, iki şehir arasında çıkan savaşta Hümâ'ya yardım eder. Savaşı Hümâ kazanır.

15. Ferruh ve Hümâ bu engellerle mücadele ettikten sonra birleşirler, Nûman Şah, tahtından ve Hümâ'dan oğlu için ferâgat eder.

Hikâyenin önde gelen kahramanları:

1. Hümâ: Çin prensesi Hümâ, iyi eğitim görmüş soylu bir kadındır. Cesur bir savaşçı, iyi bir yöneticidir. Bu niteliklerine rağmen güvenliğini erkek kılığına girmek ve yüzünü örtmekle sağlayabilir. Sâdık bir sevgilidir. Sevgilisi ile birleşebilmek için bir çok engelle mücadele eder. Hikâyenin temel kahramanı olan Hümâ, erkeklerle eşit niteliklere sahiptir, hiç zaafa düşmez. Akıllı, cesareti ve savaşmakta ustalığı ile güçlü bir kadın tipini canlandırır.

2. Ferruh: Cemşid'in torunu olan Ferruh, babasının evlenmek istediği kızı sever. İyiliksever, cesur bir soylu, sadık bir âşıktır. Hümâ'ya kavuşabilmek için çok savaşır.

3. Hurrem: Hikâyenin ikinci erkek kahramanı Hurrem, Ferruh'un kölesi ve dostudur. İyi bir nakkaştır. Ferruh'un hayatında önemli yeri vardır. Ferruh ile Hümâ'nın tanışmaları Hurrem'in Hümâ'nın gittiği kiliseye Ferruh'un resmini nakşetmesiyle başlar.

4. Sultan Sencer'in kızı Dil-güşâ: Sultan Sencer'in kızı Dil-güşâ, Hurrem gibi yabancı bir köleyi sevdiği için babası tarafından yılanlı ve akrepli bir mağaraya atılır.

İşk-nâme'nin motifleri:

1. Görmeden âşık olma (sevgiliyi rüyada veya resmini görerek âşık olma, medhini duyarak âşık olma)

2. Baba ve oğulun aynı kıza âşık olması

3. Erkek kahramanın yanında bulunan nakkaş dost ve haberci

4. İki rakibin sevgili için döğüşmesi

5. Kadın kahramanın bir gemide kötü bir ortam içinde çaresiz kalması, bir mucize ile kurtuluşu

6. Erkek kılığına girme ve nikap örtme

7. Kadın kahramanın bir şehre yönetici olması

8. Soylu bir kadının bir köleyi sevdiği için trajik bir ölümle cezalandırılması

Yukarıda sınırlı tahlillerini yaptığımız İlâhî-nâme'deki "Kocası sefere giden namuslu kadın" ve "Belh Beyi ile Kızı" hikâyeleri ile, olay örgüsü kadın ve erkek kahramanlar, motifler olarak benzerlikler sadece

Işkname’de değil, Cemşid ile Hurşid, Hüsrev ile Şîrin, Süheyl ü Nev-bahar mesnevilerinde de dikkatimizi çeker. Hikâyelerle mesnevilerin konu ekseninde, güçlü kişiliğe sahip olan bir kadın vardır. Erkek kahramanlara eş nitelikler taşır; iyi eğitilmiştir, şairdir, ata biner, kılıç kullanır, iyi bir yöneticidir. İyi ve kötü erkek karakterler bu güçlü karakterin eksenine sarılmışlardır. Bu sarmal diziliş sırasındaki kadın - erkek ilişkileri olayın motiflerini meydana getirir. Baba, kardeş gibi yakın kan bağı taşıyan kötü erkek karakterler, kadını kendisi gibi soylu ve hür olmayan alt sınıftan birini sevdiği için işkence ile ölüme mahkum ederler. Belh Beyi Hâris’in bir köleye âşık olan kız kardeşinin şah damarını kestirerek kızgın bir hamama kapatması, Sultan Sencer’in kızı Dil-güşâ’yı, Hurrem’i sevdiği için yılanlı ve akrepli bir mağaraya hapsedmesi gibi. Yine aile çevresinden kocanın kardeşinin, ağabeyinin karısına âşık olup iftira atarak halka taşlatması da aynı kategoriden bir motiftir.

Kadın aile çevresinden uzaklaşınca zenci köle veya zenci kale reisi, gemi kaptanları gibi kötü karakterlerle karşılaşır, bunlarla tek tek başa çıkabilir ama, kötüler kalabalıklaşınca çaresiz kalır. Kadın, bu içinden çıkılmaz ana kadar olan olaylarda iyi bir sınav vermiştir. Bu sebeple “Kocası sefere çıkan namuslu kadın” gibi dindârlığı ile Allah’a sığınır ve bir mucize gerçekleşerek kurtulur. Ya da Işk-nâme’deki Hümâ ve Süheyl ü Nev-bahar’daki Nev-bahar gibi aklını kullanarak içinden çıkılmaz durumu çözüp selâmete ulaşır. Bu büyük sınamadan sonra kadınlar rahat yaşabilmek için erkek kılığına girip yüzlerini nikapla örterler. Erkek kıyafetiyle erkekler gibi savaşçı bir şehre yönetici olma hakkını kazanırlar. İâhi-nâme’deki “Kocası Sefere Çıkan Namuslu Kadın” hikâyesinde gördüğümüz “gemide saklanma ve taciz edilme, erkek kıyafetiyle yüzü örtülü, yiğitlik gösterip bir şehre yönetici olma” motifi Işk-nâme ve Süheyl ü Nev-bahar’da da kullanılmıştır.

Işk-nâme’den:

Hümâ eydür işidün kışşamı siz
 Nedür görüñ felekden hişşemi siz
 Hoten şâhınıñ oğlıyan muhaqqak
 Ki hüsnümden cihân dutardı revnağ
 Cemâlüm pertevinden gün toğardı
 Ne göz görse içinde köz yanardı
 Bu ma’niden düzetdiler nikâbı

Güneş üstüne örttiler nikâbı¹

Süheyl ü Nev-bahar'dan:

Ben ol ulu Fağfür Şâh oğluvan
Ki hîç yiyesi yimez idüm yavan²
Atam gönlini kodum tahtımı
Yüzüm şuyını döktüm ü rahtımı³
Gemim ü ne kim var ise uş senün
Gerek kim ola hâtırûn hoş senün⁴
Geçürdiler ü tahta oturdı
Nikâbını şanma ki götürdidi⁵

Hurşid-nâme'nin kadın kahramanı Hurşid de erkek kılığına girerek
Ferahşad'ı görmeye gider. Erkek kılığında Boğa Han'la savaşp onu öldürür:

Hurşid-nâme'den:

Hemân-dem tonların deysürdi daya
Bırakdı şoya yani tonlu aya
Dağı bir kıza er tonın geyürdi
Giderdi anı kim her gün geyürdi⁴

Hurşid yüzüne güzelliğini örtmek için nikap takar:

Çalap kim gözlere 'ibret komışdur
Yüzümde bir 'aceb kudret komışdur
Kimin kim baña olsa gözleri tuş
Gider 'aklı olur elbette bî-hüş
Anuñçün yaşmışam yüzüm gözünnden
Ki görüp gitmeyesin kendözünnden⁵

Hurşid'in Boga Kanla döğüşmesi:

¹ Mehmed, *Işk-nâme*, s. 168 (176b-177a), b. 4563-4577.

² Mesud bin Ahmed, *a.g.e.*, s. 398, b. 2996.

⁴ Mesud bin Ahmed, *a.g.e.*, s. 399, b. 3015.

⁵ Mesud bin Ahmed, *a.g.e.*, s. 439, b. 3598.

⁴ Şeyhoğlu Mustafa, *a.g.e.*, s. 238, b. 292-2927.

⁵ Şeyhoğlu Mustafa, *a.g.e.*, s. 258, b. 3418-3420.

Bir ‘arzdan gördiler ser-efrāz
 Göñüllü hāş erenler alp u cān-bāz
 Bürime tonlu yig atlar binürler
 Kılıç elde vü kalkan yapunurlar
 Segirdüp girdiler meydana bāri
 Ne kız kim er görüz merdāne bāri
 Biri kim al binürdi al giyürdi
 Al ile āl buyurdu āl kayurdu

Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'inde Şîrîn, erkek kıyafeti ile avlanır, erkek kıyafeti giyerek Husrev'i bulmağa gider:

Seher-gehden turup ol nakş-ı çîni
 Düzetdi dürlü renge kendüzini
 Bu imiş içlerinde resm ü ādet
 Binicek sayda ol ehl-i sa‘ādet
 Eren resimince geyürdi giyesi
 Mürettep pehlevānī her libāsi
 Kabā-yı türkī tāc-ı gürcüvānī
 Kemānī-i çācī vü tîr-i keyānī
 Saçını börk içine bağlamış berk
 Külâhına cihānı eylemiş terk⁶

İlâhî-nâme'de Belh Beyinin kızının savaşa gelişi ve savaşılar üzerindeki etkisi şöyle anlatılır:

"O safâ yüzü nikaplı bir kız vardı; elinde kılıç ata binmişti.
 Safın önüne bir dağ gibi gelip durdu; her gönüle ondan bir heybettir
 çöktü.
 Kimse o gümüş bedenli kimdir, bilmiyordu. Söze geldi. Ağzını açtı
 bu beceriksizlik nedir dedi.
 Keskin kılıcımı bir çektim mi, kürkiyen aslanın bile ciğerini
 koparırım.
 Ateşler sacan kıvılcım parladı mı ateşin bile ödü kopar, su kesilir
 gider."⁷

⁶ Şeyhi, *a.g.e.*, s. 57, b. 1554-1558.

⁷ Attâr, *İlâhî-nâme*, (çev.: Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yay., İstanbul 1996, s. 245-246, b..5921-5928.

Kadın kahramanın çevresindeki kötü karakterlerden bir diğeri "Siyah köle" dir. İlähî-nâme'deki "Kocası sefere çıkan namuslu kadın" hikâyesinden Işk-nâme'de, Hümâ'ya âşık olan zenci kale reisine ve Süheyl ü Nev-bahar'daki haydut Sarluk'a uzanır.

İlähî-nâme'de zenci kölenin kadına aşk teklifi:

*"Arabın bir zenci kölesi vardı. Bir yerdeydi, ansızın çıkageldi.
Kadının yüzünü görünce gönlünü kaptırdı. Gönlü ve canı yandı,
bedeni de mahvoldu gitti.
Kadına "Ben geceyim sen de aya benziyorsun,
Neden benimle beraber olmayı istemez misin?" dedi.
Köle beni mahrum ediyorsun ama sen beni bu deritten kurtarmadıkça
benden kurtulamazsın
Köle ona pek kızdı. Sevgisiyle o haldeydi, şimdi bu hale döndü, ateş
kesildi.
Bir gece kızgınlığından, kininden kalktı, arabının karısının güzle bir
çocuğu vardı. Gidip o çocuğu beşikte kesti, öldürdü, Kanlı palayı da
götürüp kadının yastığının altına koydu, gizledi."*

Işk-nâme'de zenci kale reisinin Hümâ'ya aşk teklifi:

Dağı didi ki dur gel yanıma sen
Ki hâkim olasın eyvânuma sen
Koğıl ol yad eri ırış benümle
Çü cânımsın âhîr qarış tenümle⁸

Süheyl ü Nev-bahar'da Haydut Sa'luk:

Şehün bir yavuz düşmeni var idi
Yüzi kara vü şarp Şa'luğ idi

Bağup Nev-bahar'ın çü gördi yüzün
Unutdı hemân sa'ât ol kendüzin
.....
Kara yüzlü Şa'luğ ol beyinsiz
Didi saña qurbân benüm bigi yüz.⁹

⁸ Mehmed, *Işk-nâme*, s. 159-162, b.4188-4209.

⁹ Mesud bin Ahmed, *a.g.e.*, s. 354-360, b.2365-2453.

Hurşid-nâme'deki siyah köleler Hurşid'e âşık olurlar ama kötülük yapmazlar:

Siyâh idi adı vü kendüsi hem
Çü 'ışık olmuş idi gönlinde muhkem¹⁰

Kadın kahramanın çevresindeki iyi karakterlerin en önde geleni sevdiği erkektir. Eğer kadın kahraman soylu, âşık olduğu erkek bütün güzel niteliklerine rağmen bir köle ise soylu kadının babası veya erkek kardeşi bu aşka karşıdır, âşıklar cezalandırılır. İlâhî-nâme'deki "Belh Beyinin Kızı" hikâyesinde Belh Beyi Hâris'in kız kardeşinin âşık olduğu köleyi zindana attırıp, kız kardeşinin şah damarlarını kestirerek kızgın hamama hapsedmesi, Işk-nâme'de Sultan Sencer'in kızının âşık olduğu Ferruh'un kölesi Hurrem'i zindana attırıp, kızı Dilgüşa'yı da yılanlı akrepli bir mağaraya hapsedmesi, aynı motifin değişik anlatımlarıdır.

İlâhî-nâme'de Hâris'in kız kardeşini ve âşığını cezalandırılışı şöyle anlatılır:

*"Hârisin gönlü ateşlerle dolu, o sırrı anlayıp öfkesi arttı;
kızkardeşini öldürmeyi kurdu.*

Önce o has köleyi, Bektaş'ı zincire vurup zindana attırdı.

*Ondan sonra o gümüş bedenli kızı hamama kızdırıp içeriye
kapatmalarını;*

*İki bileğinin şah damarlarını yarmalarını, emretti. Hacamatçı kızın
şahdamarlarını yardı, hamamda öylece bıraktı.*

*Sonra onu hamama kapattı, hamamın kapısını da taşla kireçle
ördürdü."¹¹*

Işk-nâme'de âşıkların cezalandırılması:

Çekildi Hurrem'ün ayağı bende
Ki âzâd iken oldı bende bende
Aradup hâbse koydılar anı zâr
Didi Sencer ki kıluñ kıızı ber-dâr
Yine bigler naşîhat virdi şâha
Ki nâ-ħaqq girmegil bunca günâha¹²

¹⁰ Şeyhoğlu Mustafa, *a.g.e.*, s. 275, b.3870-3877.

¹¹ Attâr, *a.g.e.*, s. 254, b.6023-6027.

¹² Mehmed, *Işk-name*, s. 181-201, b. 5155-5169.

İlâhî-nâme'de "Belh beyinin kızı" hikâyesinde damarları kesilerek kızgın hamama kapatılmış kız, kendi kanıyla hamamın duvarlarına ölümün ve aşkın şiirlerini yazar. Hamamın harareti ve kan kaybının verdiği halsizlik ona rüsva olmanın, hasret çekmenin acılarını unutturmaz:

*"Bir yandan o kötü hamamın harareti bir yandan o ateş gibi şiirlerin harareti,
Bir yandan gençlik ateşi, bir yandan o kadar kan kaybetmenin ateşi.
Bir yandan aşkla, gayretle yanıp yakılmak; bir yandan rüsvay oluşun hasretin verdiği ateş.
O ay yüzlü parmağını kanına banarak birçok şiir yazmağa koyuldu."¹³*

Burada akla gelen, "âşğın kanının sevgilinin adını yazması" motifi, Hallâc (ö. 992)'a atfedilen, Hallâc'ın kanının düştüğü yerde "enel-Hakk" yazması menkıbesinden doğmuş bir motif olup olmadığıdır. Aynı motif, "Mecnûn'un kanının Leylâ yazması" şeklinde Leylâ ve Mecnûn aşkı için de rivayet edilir.¹⁴

İlâhî-nâme'deki hikâyenin sonunda Belh Beyinin kızının âşığı Bektaş, zindandan kurtulup Hâris'i öldürür ve sevgilisinin mezarı başında göğsüne hançer saplayarak intihar eder. "Sevgilinin mezarı başında ölme" motifine Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ ve Mecnûn mesnevilerinde de rastlanmaktadır. Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'inde bulunmayan bu motif, eseri tamamlayan XVI. yüzyıl şairlerinden Rûmî tarafından ilave edilmiştir.¹⁵ Nizâmî (ö. 1203)'nin Hüsrev ü Şîrîn'i, Şîrîn'in, Hüsrev'in ölüsünün başında göğsüne hançer saplayıp ölmesi ile son bulur.

İlâhî-nâme'de Bektaş da intihar eder:

"Kızın mezarının başına geldi; elbisesini yırttı; bir hançer bulup ciğerine sapladı."¹⁶

Leylâ ve Mecnûn hikâyesinde ise İslâmî olmayan intihar, âşğın kendi kendine can vermesi olarak değişir. Mecnûn'un ölümünü Fuzûlî şöyle anlatır:

¹³ Attâr, *a.g.e.*, s. 255, b. 6035-6039.

¹⁴ Ağah Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leyli vü Mecnûn Hikâyesi*, TTK Yay., Ankara 1959, s. 199-208.

¹⁵ Şeyhî, *a.g.e.*, s. 131, b. 153.

¹⁶ Attâr, *a.g.e.*, s. 259, b.608.

Çün gördi mezâr-ı gül-‘izârın
Düşdi ve kucakladı mezârın

Gögsini kılup lahd gibi çäk
Merkad gibi saçdı başına hâk¹⁷

Klasik Türk edebiyatı şairlerinin bu motifi kullanmada Attâr'dan ziyâde Nizâmî'nin eserinin etkisinde kalmış olduklarını düşünmek daha doğru olacaktır.

Attâr'ın İlâhî-nâme'sindeki iki hikâye ile dört mesnevinin muhtevasında bulunan benzerlikleri ele alırken, şifâhî halk edebiyatının, yazılı seçkinler edebiyatı ile münâsebetini de gözönünde bulundurmak gerekir. Ancak böyle bir araştırma ile motiflerin izlerini sürmede sağlıklı sonuçlara ulaşılabılır. Bu da geniş kapsamlı bir mukayeseli edebiyat çalışmasıdır.

Sonuç: İlâhî-nâme'deki iki hikâyenin özellikle "kocası sefere çıkan namuslu kadın" hikâyesinin olay kurgusunun yapı iskeleti, kahramanların karakterleri, olayın belli başlı motifleri ile Anadolu'da XIV ve XV. yüzyıllarda meydana getirilmiş Işk-nâme, Hurşid-nâme, Süheyl ü Nev-bahar gibi üç mesnevinin olay kurgusunun temel yapısı, kahramanların karakterleri ve motifleri arasında paralellikler olduğu görülür. Paralelliklerin örtüşecek kadar aynılaşması, Propp'un yüz peri masalını inceleyerek 31 temel motifi tesbit etmesine benzemektedir (Peri Masalları Morfolojisi, 1928). Propp'un çalışmasına benzer bir inceleme yaparak konularına göre mesnevilerin yapı elemanlarını bulmak mümkün olabilir. Elde edilen bulgularla derinliğine yapılan arketipal bir araştırma, motiflerin tarihi haritasını çizmek imkânını verecek, böylece motiflerin hem halk edebiyatı ile ilişkileri, hem de evrensellikleri tesbit edilebilecektir.

Attâr'ın "kocası sefere çıkan namuslu kadın" hikâyesi, bir aşk hikâyesi değildir. Fakat Anadolu'da, konusu aşk olan mesnevilerle benzerlikler gösterir. "Belh Beyinin kızı" hikâyesi, olay kurgusu ve kahramanlar olarak diğer aşk hikâyelerinden farklı olmamakla beraber, "âşığın ma'suk ile buluşmak istememesi", "vücuttaki kanın boşalması" gibi motiflerle tasavvufî yoruma da açıktır.

Hikâyelerle mesnevilerin paralellikleri olay kurgusu, kahramanlar, motifler olarak üç grupta toplanır:

¹⁷ Fuzulî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz.: Hüseyin Ayan), Dergah Yay., İstanbul 1981, s. 391, b.2885-5886.

Olay kurgusunun ana motifleri:

1. Sevgililerin ayrı düşmesi
2. Erkek kahramanın rakipleriyle yaptığı mücadele
3. Kadın kahramanın kendisine kötülük yapmak isteyenlerle mücadelesi
4. Kadın kahramanın erkek kılığında, yüzü örtülü olarak gemi yolculuğu
5. Bir şehre yönetici olması
6. Halka nikabını açarak yüzünü göstermesi
7. Vuslat
8. Soylu ve köle aşkında, sevgililerin cezalandırılması
9. Sevgilinin mezarı başında ölme

Kahramanlar:

Kadın kahraman güzel, namuslu, soylu, sadık, akıllı, iyi eğitilmiş ve şâirdir. Erkeklerle dövüşebilecek kadar iyi ata biner ve kılıç kullanır. Aşkı uğruna ölebilir.

Erkek kahramanların iyi karakterlileri sadık bir sevgili ve dostturlar. İyi savaşırdırlar. Dost olanlar, soylu âşığın kölesi ve sırdaşıdır. Nakkaş olan bu dost köleler, sevgilinin resmini yaparak, mektup taşıyarak iki âşığın ilişkilerine yardımcı olurlar.

Kötü karakterli erkek kahramanlardan soylu olanlar, baba, kardeş, kocanın kardeşi gibi yakın aile fertleridir. Soylu olmayanlar haydut, zenci köle, gemi reisi gibi hür olmayan veya halktan olanlardır.

Aynılaşan motifler:

1. Baba - oğul veya iki erkek kardeşin aynı kadına âşık olmaları
2. Duyarak veya resmini görerek âşık olma
3. Soylu - köle aşkı
4. Soylu kızın, işkence ile öldürülmesi
5. Namuslu kadının iftiraya uğraması
6. Maceralı deniz yolculuğu ve kadın kahramanın gemi reisi tarafından tâcizi
7. Erkek kıyafetiyle savaşan ve şehir yöneten kadın
8. Âşığın kanının sevgilinin adını yazması
9. Sevgilinin mezarı başında ölüm

Olay örgüsü, kahramanlar ve motifler olarak dökümlerini yaptığımız bu aynılıklar, Attâr'ın iki hikâyesinin, Anadolu'da meydana getirilmiş olan İşk-nâme, Hurşid-nâme, Hüsrev ü Şîrin ve Süheyl ü Nev-bahar mesnevilerinin prototipleri olduğunu bize göstermektedir.